

*Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя*

Алегорія тиранії в казці Івана Франка “Фарбований Лис”

Тиранія – історично поширене явище у сфері державного правління. Її негативні наслідки – створення тоталітарних режимів, фізичне нищення і психологічне травмування людей.

Казка І.Франка “Фарбований Лис” дає можливість поставити в центр уваги образ тирана, змальований в алегоричній формі, виявити політичні та духовні аспекти появи, функціонування і припинення діяльності людини, що узурпує владу в суспільстві.

Тема суспільного керівництва – одна з провідних в художній спадщині письменника. З нею можна зустрітися не тільки у “Фарбованому Лисі”, але й у повістях “Захар Беркут”, “Перехресні стежки”, поемі “Мойсей”. І.Франко створив багато різних психологічних типів ватажків, які є важливим елементом його художньої картини світу. Її підсумкова оцінка у старших класах вимагає поставити героїв-лідерів, зображених митцем, в один ряд.

Українська література XIX століття перебувала під сильним впливом філософії народництва. Видатними письменниками-народниками були Т.Шевченко, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І.Франко. Вони вважали: народ є головним “об’єктом й вищою метою літературної творчості”¹, вбачали своє покликання в захисті його прав. Усе, що негативно відбивалося на житті й долі суспільних низів, ними піддавалося гострій критиці. Сюди потрапила й тиранія – “одноосібне

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1997. – С.30.

правління, що встановлюється внаслідок насильницького захоплення влади; панування з допомогою жорстоких засобів”², будь-яке незаконне чи неподільне владарювання. Антитиранічні мотиви сповнюють “Кобзар” Т.Шевченка. Простежуються вони і у творчості І.Франка.

Письменник висловив думку: “великі королі, вожді й завойовники не робили і не роблять історії, але навпаки, що історія витворила їх самих: вони піднялися... внаслідок попереднього розвитку певного народу”³. До такого твердження можна ставитися по-різному. Та все ж воно точно відтворює світогляд автора, для якого народ – найвища точка в ієрархії суспільних цінностей, а володарі – явище похідне в історичному процесі. Для І.Франка привабливі тільки лідери, визнані народом (наприклад, Захар Беркут), або ті, що працюють на його користь (Захар Беркут, Мойсей, Євген Рафалович). Їм письменник протиставив тиранів. Серед них відомі Бурунда із повісті “Захар Беркут” і Лис Микита із казки “Фарбований Лис”.

Чому тема тиранії розроблялася митцем? Річ у тім, що життя автора припало на другу половину XIX – початок XX століть – час, коли агонізували абсолютистські монархії Європи, зокрема австро-угорська та російська. Абсолютизм – необмежена форма правління монарха, тобто один із видів тиранії. І.Франка сповнювали антиімперські настрої, адже українці перебували під гнітом названих держав та їх володарів.

Протягом 90-х років XIX століття автор створив цикл казок для дітей “Коли ще звірі говорили”, куди увійшов і “Фарбований Лис”. Хоча зміст циклу далеко не дитячий. Це чітко зрозуміла царська цензура, заборонивши друк на території Росії. Образи тирана і тиранії, прагнення незаконного владарювання дискредитовані там у декількох казкових сюжетах (“Осел і Лев”, “Фарбований Лис”, “Вовк вїтом”, “Заець і Медвідь”), які запозичені з фольклору різних народів та оброблені

² Словник іншомовних слів. – К.: Наукова думка, 2000. – С.575.

³ Франко І. Наука і її взаємодія з працюючими класами // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.45. – К.: Наукова думка, 1986. – С.25. (далі цитуємо за вказаним виданням)

письменником. Названі сюжети фактично є світовим надбанням людства у викритті негативних суспільних явищ, до яких належить тиранія. Сам Франко в передмові до циклу писав: “Отсі байки, що зібрані в тій книжечці, то старе народне добро... Оповідуючи ті байки, ми повторюємо тільки те, що перед тисячами літ повидумували мудрі люди в Вавилоні, в Єгипті, в Індії та в Греції”⁴. Отже, казки І.Франка – це мандрівні алегоричні сюжети на зразок сюжетів байкових. Вони на часі в усі епохи розвитку людства, яке до цих пір не змогло звільнитися від тиранів.

Книга І.Франка була актуальною і на зламі ХІХ та ХХ століть: відходили абсолютистські монархії, у перспективі Європу чекали тоталітарні режими Сталіна, Гітлера, Муссоліні, Франко. В алегоричному образі Фарбованого Лиса можна віднайти типологічні риси диктаторів як стародавніх, так і новітніх періодів. Зіставлення його якостей з якостями тиранів, відомих історії, є перспективним. Тож проаналізуємо психологічний портрет головного героя казки І.Франка.

Лис Микита є уособленням людини з підвищеною активністю. Він оцінює зовнішнє середовище як здобич, від якою треба відхопити для себе якомога більше. “Ніколи не вертав з порожніми руками додому” і володів необхідним для цього набором рис: хитрістю, ризикованістю, авантюризмом, надмірною самовпевненістю. Персонаж веде зі світом гру, часто небезпечну, що приносить йому особливе задоволення. Лису не притаманна самозаглибленість. Житейська метушня – його стихія. Він не тільки легко її витримує, але й сам може створити “великий шум” у цілому місті. Шумові ефекти для диктаторів – успішний прийом привернення до себе громадської уваги перед захопленням влади. Задіюються політичні скандали, екстраординарні вчинки, суспільство приголомшується радикальними гаслами.

Герою притаманний демонстративний тип поведінки. Доведене до крайності прагнення похизуватися перед іншими звірами часто заводить

⁴ Франко І. – Т.20. – С.74.

Микиту в ситуації, коли він змушений ризикувати власним життям. Це прояви нарцисизму (хворобливої самозакоханості), характерного для психології багатьох політичних лідерів і особливо тиранів. Більшість із них мають “потребу в оваціях і визнанні просто для підтримки внутрішньої рівноваги”. Їх “переконаність у своїй правоті і непогрішності здебільшого тримається не на реальних досягненнях, а на нарцисизмі”⁵.

Для персонажа важить суспільна думка про нього мешканців лісу, яку він прагне формувати під потрібним кутом зору. Лис дуже хоче вибитися в лідери і для цього вибудовує у свідомості загалу свій суперобраз “надтварини” (читай “надлюдини”). Демонстративність спостерігаємо і тоді, коли герой одягається в шати турботливого батька, незамінного друга. Повчальні інтонації, як краще викрасти здобич, підтверджують, що Микита прагне зайняти виняткове місце в колі звірів, є самозакоханою особою.

Отже, вимальовується цілком довершений образ людини-екстраверта (за соціологічною статистикою більшість диктаторів – екстраверти) із притаманними для такого типу цінностями – гроші, речі, власний суспільний статус (в образній інтерпретації І.Франка кури та інша лисяча пожива, прагнення героя вибитися у ватажки).

Щоб досягти успіху, Лис Микита не зупиняється перед вибором засобів, готовий на рішучий крок. Переважання рішучості над інтелектом – типова ознака тиранів. Вони часто відзначаються сміливістю, доведеною до нахабності, зухвалості. “Сміливість – це якість, яка перетворює можливість у реальність, роздум у дію. У відповідальні й вирішальні моменти сміливість, а значить, характер бере гору над інтелектом і їй належить останнє слово”⁶. Вирішальні миті в житті диктаторів постають під час захоплення влади, а також її збереження за собою, коли на неї претендує хтось інший. І тут тирані не вагаються. Так,

⁵ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – С.266.

⁶ Московичи С. Век толп. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – С.163.

“порівняно з іншими керівниками російської комуністичної партії, такими великими ораторами, як Зінов'єв і Троцький, блискучим теоретиком Бухаріним, Сталін був ... з посереднім інтелектом”⁷. І все ж саме він знищив своїх соратників, зайняв найвищий пост у державі.

З надлишком рішучості зображено і Лиса Микиту. При всій своїй хитрості герой залишається вузькоспрямованим на авантюру, проявляючи при цьому найвищу зухвалість. Інакше він би не зважився піти у місто на полювання чи оголосити себе царем. Звуженість кругозору навколо однієї ідеї-фікс (“йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього”) виказує, що Лис – особа, здатна на тиранію, готова до подолання будь-яких перепон для досягнення бажаного результату.

Символічною є його поведінка в момент взяття влади: “сів на тім пеньку, де звичайно любив сидіти Ведмідь” (традиційно казковий образ сильного світу цього), зразу ж створив міф про своє вище призначення. Певною мірою це типово: люди, що незаконно йдуть до влади, для підсилення власної рішучості прагнуть опиратися на чужий досвід, шукають зовнішню силу, хай і міфічну, щоб утвердитися з її допомогою. Така поведінка породжена бажанням вищості будь-якою ціною. У Лиса Микити лідерське спрямування має відверто деструктивний характер: він хоче не керувати, а панувати, як, наприклад, Ведмідь, належить до лідерів експлуаторського типу з крайнім егоцентризмом. Разом з тим у нього простежуються риси лідера-нагромаджувача: прагнення отримати максимум влади і не ділитися з нею.

Схильність до авторитаризму як внутрішня властивість персонажа базується на ступені розвитку його ціннісних орієнтацій. А.Маслоу розробив теорію самоактуалізованої особистості на основі шкали людських потреб. Найнижчі з них – фізіологічні (задоволення голоду і т.д.), далі йдуть потреби в тривалому виживанні, належності до соціуму, любові, самоповазі. Найвищою є потреба самоактуалізації, тобто

⁷ Там само. – С.164.

реалізації свого потенціалу. Ставши царем звірів, Лис Микита задовольнив усі. Проте остання у нього явно деформована. Самореалізуватися для героя означає нав'язати свою волю. Він іде до влади під гаслом: “Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!”, усіма діями доводить судження, що “в основі феномена” політичного лідера “лежить інстинкт панування”⁸, який у диктаторів максимально гіпертрофований.

Що ж допомагає Лису триматися тривалий час на владному олімпі? Причина знаходиться як в особі головного героя, так і в тих, хто його оточує.

Ще в Давній Греції визначили основні шляхи утвердження тиранії. Один із них – демагогічний, коли особа чи група осіб словесно дезорієнтує суспільство, формує в нього викривлений погляд на політичну структуру суспільства і таким чином нав'язує себе як нібито ідеального, необхідного усім правителя. Демагогія – головний інструмент Лиса Микити. До речі, з її допомогою йшли до влади і Сталін, і Гітлер, і Муссоліні, поєднуючи з силовими методами, щоб закріпитися на вищих щаблях.

З якою метою використовує демагогію герой і в чому вона полягає?

Мета – набуття політичної харизми, тобто надлюдських властивостей, надмірних можливостей в очах загалу. Для цього треба містифікувати свідомість оточуючих. Перефарбування шерсті (хай і випадкове), оголошення себе “посланцем неба”, звіром Остромислом є образним відтворенням містифікації, що привела до подальшої канонізації Лиса звірами. Втрата харизми відбувається тоді, коли в лідері розчаровуються. Поштовхом до цього може бути невиконання ним обіцянок, необдуманний крок, що демаскує. Останнє й учинив Лис, заспівавши під час свята.

⁸ Кухта Б. Феномен політичного лідера. – Львів: Кальварія, 2000. – С.59.

Перефарбування персонажа образно співмірне ще й з таким явищем, як самозванство. Видати себе за іншого, щоб захопити владу, - спосіб присвоєння чужої політичної харизми. Світова історія знає чимало самозванців, які обманом намагалися посісти царські та королівські престולי. Це – свого роду “фарбовані лиси” в житті окремих держав.

Подібний шлях і в головного героя казки. Не приносячи користі, Лис Микита може триматися на вершині суспільної піраміди лише завдяки сліпому поклонінню, адже успіх харизматичних лідерів опирається на “почуття віри, що супроводжується пошануванням, захопленням аж до безтями, любов’ю й великою відданістю”⁹ народних мас. Звернімо увагу, звірі самі захотіли відсвяткувати річницю царювання Лиса і “справити при тій нагоді великий концерт”. Прикметно, що персонаж втратив внутрішню рівновагу не від небезпеки, а від надмірного возвеличення, яке “розслабило” його, приспало пильність.

Фінал героя – закономірний для самозванця, якого розвінчали, або для диктатора, котрий втратив харизму. Як сказав Ле Бон, для мас “треба бути або богом, або ніким”. Усі тирани – це люди, які захотіли стати богами. Тільки-но вони гублять свою божественність в очах загалу, зразу ж викликають до себе ненависть. “Ті, що вірять, з несамовитістю розбивають статуї своїх попередніх богів”¹⁰.

У демагогічному ключі Лисом Микитою розігруються моделі поведінки, притаманні диктаторам. Поруч із демонстрацією сили, грізності (незвичайний вигляд героя лякає звірів, робить їх покірними), він намагається виступати у ролі турботливого керівника-батька: “Лис “узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних”. Уявне поєднання підлеглими розуму, суворості та справедливості в образі авторитарного лідера найчастіше фіксується у світовій історії і є психологічною базою для утвердження тирана. У казці

⁹ Кухта Б. Там само. – С. 63.

¹⁰ Московичи С. Там само. – С. 175.

І.Франка усі лісові жителі “були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього і ласкавого царя”.

Лис намагається поглибити шанобливе ставлення до себе. У психології стосунків вождя і мас є феномен спокушування, коли перший буквально зваблює народ обіцянками задовольнити його головні бажання. При цьому тирану важливо не допустити, щоб люди почали міркувати, вийшли із стану сліпого вірування. Він не розкриває механізми виконання обіцяного, не проводить ніяких дискусій, що могло б породити сумніви у правильності обраних шляхів, а просто нав’язує думку, що в його особі на світ з’явився той, хто виправить усі недоліки. У більшості диктаторів “психологічна тактика обходилася без доказів, постійно утримуючи увагу мас на “великій кінцевій меті”¹¹.

Жонглюючи словами, “лад”, “правдивість”, “недопущення кривди”, Лис Микита тримає решту тварин у стані загального гіпнозу, перетворює колективні цілі в уявлення, що потрясають і збуджують. Позитивна перспектива заворожує героїв казки, робить їх нездатними на протидію. Утворюється ситуація, відома це в Давній Греції: у людей “виникає готовність примкнути і підкоритися... особі, яка обіцяє покласти кінець бідності, ... радикально змінити господарчу і соціальну структуру, якщо йому допоможуть досягти панування над громадою”¹².

“Вожді повинні виконувати місію”¹³. Якщо маси вірять у важливість функції їхнього лідера, тоді вони йому беззастережно довіряють і підкоряються. Для тиранів, що правлять незаконно, постає потреба переконати народ у своїй суспільній незамінності. Лис Микита нав’язує лісовій громаді думку про власну месіаністичну роль, яка полягає у виправленні існуючої несправедливості, забезпеченні спокійного і захищеного життя. Місія, освячена вищим покровительством святого

¹¹ Райх В. Психология масс и фашизм. – СПб – М.: Университетская книга. – 1997. – С. 59.

¹² Берве Г. Тираны Греции. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 18 – 19.

¹³ Московичи С. Там само. – С. 166.

Миколая, - аргумент, який робить царювання героя узаконеним. “Звіре Остромисле, - говорить від імені святого Миколая сам Лис, - В звірячій царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свого життя і свого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривди моїх звірів”. Так народжується псевдоавторитет Лиса Микити, так герой змушує визнати себе.

Щоб зберегти цей стан і надалі, йому необхідно підтримувати свій особливий статус серед звірів. Найкраще цьому сприяють декілька факторів: незвичайний зовнішній вигляд, покрив таємничості на персоні персонажа, створення ілюзії успішності царювання.

Перші два пов’язані у казці з алегорією пофарбованої шерсті. Вона постійно виокремлює Лиса і не дає збагнути його справжню сутність, створює необхідну для панування дистанційованість між ним і рештою жителів лісу. Авторитет диктатора найкраще підтримується тоді, коли тиран зуміє оточити себе таємничістю. “Відстань, що відділяє його від натовпу, пробуджує в останньому почуття поваги, покірної скромності і підносить вождя на п’єдестал, забороняючи робити обговорення і оцінки”¹⁴. Тому Лис Микита “тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є поправді”. Засліпленість тварин особою Лиса не дозволяє бачити неефективність його царювання, яку зумисне підкреслює І.Франко. Це і є культ особи.

На створення гіпнотичної ілюзії спрацьовує і ситуація, в якій Лис опановує жителів лісу. Дія відбувається на звірячому майдані – замкненому просторі, що пробуджує спільні надії і вірування. У тоталітарних державах велику увагу приділяють місцям церемоній – важливим атрибутам психонавіювання. Їх будують за принципом, щоб лідер перебував угорі, на спеціальному подіумі, а маси народу внизу, в архітектурно обмеженому середовищі. Як бачимо, Лис розташовується в

¹⁴ Московичи С. Там само. – С. 171.

центрі звірячого майдану, на пеньку, вибираючи для себе місце, яке робить його положення винятковим. Відповідно слова героя привертають загальну увагу, гурт звірів робиться сприйнятливим до реплік. Стверджувальний тон не викликає заперечень, формулювання несуть те, що всі хотіли б почути. У такий спосіб І.Франко в алегоричній формі зумів передати методу поневолення колективного “Я” народу тираном, відтворити типовий для тоталітарних суспільств політичний спектакль: вождь розташовується ніби над масою людей, щедро розливає обіцянки, а натовп дружнім хором воздає хвалу своєму володарю. Автором продемонстрована виховна система тоталітаризму, коли людям нав’язуються викривлені оцінки постаті лідера. Його компетентність замінюється званням, уніформною, зовнішнім виглядом (фарбована шерсть Лиса), статусом (“посланець святого Миколая”). “... І поки суспільство опирається на подібну символіку, середній громадянин не посміє навіть засумніватися в тому, що король не голий”¹⁵.

Для тоталітаризму важлива сакралізація влади. “Вона стоїть у прямому відношенні до наших сучасних диктаторів, вони більш священні особи, ніж царі і кесарі”¹⁶. З цією метою маніпулюють релігійною свідомістю мас. Раз Лис Микита спирається на авторитет святого Миколая, значить, той визнаний звірами. З його допомогою він входить у сферу сакрального для лісового народу, робить себе її частиною. Культ спільного визнаного предка або святого об’єднує людей з їх лідерами, додає харизматичності вождям. Твердження героя, що він посланець, земний представник і виконавець волі святого Миколая, дозволяє одержати особливий статус. Лис стає посередником між звірами і святим, ніби наближає їх до нього. Грізним виглядом і батьківською турботливістю (вищі сили саме так уявляються релігійній свідомості мас) вказаний психологічний ефект поглиблюється. Відтепер Лис Микита не

¹⁵ Фромм Э. Там само. – С. 165.

¹⁶ Бердяев Н. Царство Духа и царство Кесаря // Бердяев Н. Судьба России. Самопознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 240.

тільки втілення ідеального батька, але ще більше – шанованого божества, яке ніби відродилося в ньому. Так проявляється потреба людей в сакральних символах. Її прагнуть задовольнити тирані.

Однак це тільки окрема із опор успіху головного героя. Харизматичний вождь водночас має бути “над іншими” і разом з тим “як інші”, достатньою мірою приземленим. Друга вимога найкраще реалізується з допомогою акту спільної трапези, що і робить Лис разом із звірами після виступу, або участю лідера в ритуальних колективних діях. Диктатори часто очолюють демонстрації, приймають паради, перебувають на масових заходах. Дехто із них організовував спільні застілля.

Уявне приземлення образу тирана, сприйняття його як “одного із нас” є потребою для тих, у кого розвинене бажання загальної рівності. За твердженням психологів, маси в момент вибору стратегії суспільного розвитку опиняються перед дилемою: рівність чи свободу поставити на вершину соціальних цінностей? У тексті казки І.Франка жителі лісу мають чітку установку на рівність. Їм імпонує, що Лис проводить розподіл “по справедливості” “між усіх голодних”. У такому випадку виникає спокуса віддати владу в одні тверді і, як здається, справедливі руки. Наслідок: народжуються деспоти – символи народної рівності. Стає справедливою теза “рівність і деспотизм поєднані таємними узами” (Шатобріан).

Крізь призму цієї тези і варто оцінювати правління Лиса Микити. Декларуючи рівність, персонаж нав’язує своє панування. Він незаконно користується владою, що вже є тиранією, володіє необмеженими повноваженнями і задовольняє власні інтереси. При цьому користується популярністю. Більше того, І.Франко в казковій формі зумів відтворити небезпечне явище масової свідомості: тиран дуже часто в історії ставав “психологічною розрядкою для громадянства... знімав тягар необхідності боротися самим за краще життя, за впорядкованість, ... за справедливість,

за добро, за спокій”¹⁷. Звірі лісу вважають прихід до влади Фарбованого Лиса добродійством з його боку і полегшенням для себе: “Та за таким царем ми проживемо віки вічності, мов у Бога за пазухою”.

Усім текстом твору письменник стверджує, що такі сподівання безпідставні. Він іронічно називає правління свого героя “добрим”, “справедливим і м’якосердним”. За тиранії усе здебільшого навпаки, про що свідчить фрагмент із казки: “хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не вигравав справи”. Удавана добрість Лиса – насправді замаскована байдужість до підлеглих. Задовольнивши потреби, він не цікавиться долею звірів, нічого не змінює в суспільних відносинах. Цим самим персонаж дуже схожий на австрійського цісаря Франца І. якого гостро критикував І.Франко, пишучи: “в дрібних справах він був великий, але в великих аж надто малий”¹⁸.

Підсумовуючи алегоричний зміст казки “Фарбований Лис”, треба визнати: у ній змальовані найсуттєвіші соціальні та психологічні риси тиранії, реалізована формула, що тиран – це “Великий Егоїст”, а його правління здійснюється незаконними методами, з допомогою насильства і демагогії, в умовах деформованого світогляду мас.

¹⁷ Кухта Б. Там само. – С. 68.

¹⁸ Франко І. Півстоліття: нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890. – Т. 46, кн.2. – С. 10.